

“Бекитемин”

К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин илимий иштер жана эл аралык байланыштар боюнча проректору, филология илимдеринин доктору, профессор Мурзахмедова Г.М.

К.Карасаев атындагы мамлекеттик университетинин кыргыз филологиясы факультетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын 2023-жылдын 16-майда өткөн отурумдун №10 протоколунан көчүрмө

Бишкек шаары

16.05.2023.

Күн тартибинде:

К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын изденүүчүсү Режеп Акалындын 10.02.20 - тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн “Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөр” аттуу темада жазылган илимий ишин талкуулоо. Илимий жетекчиси: филология илимдеринин доктору, профессор Т.Садыков.

Төрага – ф.и.д., проф.м.а. Усмамбетов Б.Ж.

Катчы – Денсоолукова А.А.

Катышкандар: Б.Ж.Усмамбетов филология илимдеринин доктору (10.02.06), филология илимдеринин доктору, проф. Ибрагимов С. (10.02.06),

филология илимдеринин доктору (10.02.06), проф. Т. Садыков, филология илимдеринин доктору, доцент М.К.Алишова (10.02.06), филология илимдеринин кандидаты (10.02.21), проф. м.а. Жумалиев Ж., филология илимдеринин кандидаты, доц. А.Т. Карымшакова, филология илимдеринин кандидаты Г.Э.Садыралиева (10.02.01), филология илимдеринин кандидаты, доц.м.а. Т.У.Уметалиева (10.02.01), филология илимдеринин кандидаты, доц.м.а. Ж.А.Артыкова (10.02.01), филология илимдеринин кандидаты, доц.м.а.П.С.Эстебесова (10.02.01), кафедра катчысы А.А.Денсоолукова.

Күн тартибинде коюлган маселе боюнча кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын башчысы, профессордун милдетин аткаруучу, филология илимдеринин доктору, отурумдун төрагасы Б.Ж. Усмамбетов төмөнкүлөргө токтолду: Урматтуу кесиптештер, К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын изденүүчүсү Режеп Акалындын **“Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөр”** аттуу темада жазылган кандидаттык (10.02.20 – тектештирметарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими) илимий ишин талкуулоо кафедранын отурумунун күн тартибине коюлууда. Диссертанттын алдыбызга коюлуп жаткан кандидаттык диссертациялык иши боюнча өзүбүздүн көз карашыбызды кенен айтып, талкуулап жаткан жыйынтыгын тиешелүү формада беришибиз зарыл. Бул иш боюнча бир айга чукул таанышып чыктык. Ошондуктан, эрежеге ылайык адегенде диссертантка сөз берип, суроолор менен толуктап, андан ары ирээти менен талкууласак каршы болбойсуздар деген ойдомун.

Анда эмесе, диссертациялык иштин мазмуну менен таанышып чыгуу үчүн сөз диссертант Режеп Акалынга берилет.

Диссертант Режеп Акалын: Урматтуу бүгүнкү илимий талкуунун төрагасы, агайлар, эжелер! Сиздердин талкууга «Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөр» деген темада аткарылган кандидаттык ишим сунушталып

жатат. Илимий жетекчим - филология илимдеринин доктору, профессор Ташполот Садыков агай.

Белгилүү болгондой, адам баласы ириде өзүн, андан соң көзгө көрүнгөн, сезип туюлган айлана-чөйрөсүн таанып билет. Мунун натыйжасында сөздүк курамынын байыркы катмары пайда болот. Алардын бири - дене мүчө аталыштары сөз жасоонун маанилүү булагы деп табылат. Мындай сөздөрдү салыштырып изилдөө эки тилдин окшош жана айырмалуу жактарын аныктоонун өбөлгөсү экени талашсыз. Демек, кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөрдү изилдөө түркология үчүн актуалдуу маселелерден болуп саналат.

Диссертациялык иштин негизги максаты – кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөрдү салыштырып изилдөө жана эки тилдин ортосундагы окшоштук жана айырмачылыктарды аныктоо болуп саналат.

Иш киришүүдөн, үч баптан, корутунду жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин көлөмү 197 бет.

Биринчи бапта кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдүн изилдениш тарыхына сереп салынып, эки тилдеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөр маселесин ким кандай аспектиде изилдегени, кандай түшүнүктөр жана бирдиктер такталып, кандай фундаменталдуу эмгектер жарык көргөнү иликтенет. Мунун натыйжасында изилдөөнүн негизин В.В.Виноградов, А.Н.Тихонов, А.Ю.Самохин, Е.Л.Гинзбург, Р.С.Манучарян, Е.А.Земская, А.И.Моисеев, Н.А.Баскаков, К.Тыныстанов, Ж.Шүкүров, Б.Юнусалиев, Б.Орузбаева, С.Кудайбергенов, С.Давлетов, Т.Садыков, И.Абдувалиев, Б.Сагынбаева, Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, Э.В.Севоротян, Т.М.Гарипов, Т.Бангуоглу, М.Ергин, Б.Аталай, О.Демиржан, А.Эржиласун, М.Хенгирмен, Т.Гүленсой өңдүү тилчилердин фундаменталдуу эмгектери, кыргыз жана түрк тили боюнча жарык көргөн сөздүктөр түзөт.

Экинчи бапта кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдү изилдөө материалдары жана методдору тууралуу маалымат берилет. Сөз жасоо уясында бир гана уңгу болот. Уңгу – сөз жасоо уясынын милдеттүү компоненти. Уңгусуз сөз жасоо уясы болбойт. Уңгу уядагы бардык туунду сөздөр менен сөз жасоо тизмектеринин курамына кирет. Сөз жасоо тизмеги – уянын тутумундагы маанилүү синтагматикалык бирдик. Ал уңгулаш сөздөр арасындагы синтагматикалык катыш аркылуу пайда болот.

Үчүнчү бапта кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык, фонетикалык жана тарыхый окшоштуктары жана айырмачылыктары тууралуу сөз болот.

Кыргыз тилиндеги дене мүчө аталыштарын билдирген сөздөргө *ич, таман, кулак, көз, ооз, бет, тил, баш, моюн, жүрөк, бел, боор, мурун, тиш, көөдөн, көкүрөк, киндик, кол, тизе, аяк, ээк, төш, карын* лексемалары кирсе, түрк тилинде мындай сөздөрдүн курамы андагы тиешелүү шайкештиктер менен аныкталат.

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан морфологиялык жол аркылуу жасалган уялардын курамында бардык сөз түркүмү бар экенин байкайбыз. Мисалы: *арка (тубаса негиз) – арка-к – зат атооч, аркы-луу- сын атооч, арка-ла – этиш*. Эки тилде дене мүчө аталыштарынан жаңы сөздөрдүн жасалышында куранды мүчөлөрдүн өз ара окшоштуктары арбын кездешет.

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган татаал сөздөрдүн ичиндеги компоненттердин синтаксистик байланышын эске алыш керек. Мындай татаал сөздөрдө эки же андан көп компонент биригип, бирдиктүү маанини туюнтат. Татаал сөздөрдү ич ара бир нече маанилик топко бөлүп көрсөтсө болот:

Темпоралдык түшүнүктөрдү туюнткан дене мүчө аталыштарынан уюшкан татаал сөздөр: *hafta başı (жуманын башы); yıl başı (жылдын башы) ж.б.*

Аскердик түшүнүктөрдү туюнткан дене мүчө аталыштарынан уюшкан татаал сөздөр: *ırgat başı* (көзөмөлдөөчү); *karalı kol* (жабык колонна); *öncü başı* (негизги аскерлер); *açık kol* (ачык колонна) ж.б.

Техникалык түшүнүктөрдү туюнткан дене мүчө аталыштарынан туунду татаал сөздөр: *otomobil kolu* (автоколонна); *baskı kolu* (унаанын тормозуна байланыштуу); *ağın gözleri* (желе көздөрү) ж.б.;

Медицина-анатомиялык түшүнүктөрдү туюнткан дене мүчө аталыштарынан туунду татаал сөздөр: *göz hafızası* (көздүн эс тутуму); *göz kası* (көз булчуңу); *yüz kızartısı* (беттин кызарышы); *sağ kol* (оң кол); *sol kol* (сол кол); *göz hekimi* (көз доктору); ж.б.

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан синтаксистик жол аркылуу жасалган татаал зат атоочтор эң өнүмдүү жолдордун бири болуп саналат. Анын ичинде эң көп кездешкен аталыштардын катарына, курал-шайман, кийим-кечек атоолор кирери анык болду.

Кыргыз жана түрк тилдеринде фонетикалык ажырым арбын кездешет. Тектеш тилдердин арасында мындай ажырымдардын болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Кыргыз жана түрк тилдеринин ортосундагы фонетикалык айырмачылыктардын пайда болушунун бир канча себептери бар: а) биринчиден, түрдүү алфавиттердин колдонулушу. Тагыраак айтканда, кыргыз тилинде кирилл алфавитине негизделген кыргыз алфавити, ал эми түрк тилинде латын алфавитине негизделген түрк алфавити колдонулат; б) экинчиден, бул тилдердин биринин түрк тилдеринин огуз тайпасына кириши, экинчисинин ушул тилдердин кыпчак тайпасына кириши; в) үчүнчүдөн, башка тилдер менен болгон карым катыштары. Тил ал тилде сүйлөгөн элдин тагдыры менен ажырагыс бирдикте өнүгүп, өзгөрүп отурат.

Мисалы: Кыргыз тилинде: *жүрөк* I 1. Адамдардын, жаныбарлардын сол жак көөдөнүндөгү булчундуу баштыкча түрүндөгү кандын айланышын тейлеп турган борбордук орган. *Жүрөгүн тыңшап оорунун, Жылмайып доктор*

сүйлөдү (Бөкөнбаев). 2. Ушул органдын сырткы тушу. *Колун жүрөгүнө коюп ойлоно калды.* 3. Адамдын ички дүйнөсүн: оюн, тилегин, ички сезимин, кайгысын, ниетин, жалпы эле көңүлүн билдирүү иретинде колдонулат. *Жүрөк сырын айтууга, Тил жетишпейт, тил гана* (Токомбаев). *Эригендей жүрөгүм, Экиленип баратам* (Токомбаев).

Түрк тилинде: *yürek* 1. *Göğüs boşluğunda, iki akciğerin arasında, vücudun her yanından gelen kanı akciğerlere ve oradan gelen temiz kanıda vücuda dağıtan organ, kalp.* 2. *Herhangi bir şeyden çekinmeme, korkmama, yüreklilik, korkusuzluk, cesaret.*

1. Дене мүчө аталыштары тектеш тилдердин сөздүк курамындагы байыркы катмарды түзүп, баба тилдин дооруна барып такалгандыктан, мындай аталыштар кыргыз жана түрк тилинде да сөз жасоочу негизги булак болуп саналат. Ошол эле маалда Түркия Республикасын бир кылымдан бери мамлекеттик тил катары тейлеп, 100 млн.дон ашуун адам сүйлөгөн түрк тили үчүн башка тектеш тилдерге караганда алда канча өнүккөн, колдонууга ийкем, сөз жасоо мүмкүнчүлүгү бай система мүнөздүү.

2. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уяларын курам жактан иликтенип, алардын сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрү баскычтарга бөлүштүрүү аркылуу териштирилди. Тиешелүү факты материалдар топтолду, такталды, иретке келтирилди, ар тараптан талдоо жүргүзүлүп, окшоштуктар менен айырмачылыктар аныкталды. Дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уялары менен баскычтары сөз жасоонун диахрондук жактан калыпташкан, синхрондук жактан сөздүк курамын такай байытып турган жандуу система экенин тастыктайт.

Сөз жасоо уясы – бир уңгудан тараган туунду сөздөрдүн жыйынтыгы. Сөз жасоо уясындагы сөздөр уңгулаш сөздөргө жатат. Мисалы: *боор – боордо – боордош – боордоштуу; боордо – боорлоп – боордоп – боордот – боордуу* ж.б. Ар уяда бир гана уңгу болот. Уңгу – уянын өзөгү. Уңгусу жок сөз жасоо уясын түзүлбөйт. Ал иралды сөз жасоодо уңгулаш сөздөрдүн өзөгүн түзөт. Сөз

жасоо процессинде уңгу сөздүн лексикалык маанисин бейнелейт, бир лексикалык мааниден экинчи лексикалык маанинин жасалышына негиз болот. Уңгу сөздүн лексикалык маанисинин негизинде туунду сөздүн жаңы мааниси жасалат. Мисалы: *баш+чы, баш+тык, баш+кар, баш+та* ж.б. Бул сөздөрдүн баарынын маанисинде жакындык бар, себеби алардын баарынын жасалышына *баш* сөзү негиз болот.

3. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган сөздөр морфологиялык жана синтаксистик жолдор аркылуу жасалып, жаңы түшүнүктөрдү атоодо арбын колдонулат. Дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду зат атоочторду жасоодо синтаксистик жол өзгөчө орунду ээлейт. Синтаксистик жол аркылуу жасалган ар бир татаал сөз структура-семантикалык биримдикти түзөт. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан 94 татаал зат атооч жасалган. Алар маани жактан нагыз зат атоочторду, абстрактуу түшүнүктөрдү жана адамга карата айтылган аталыштарды билдирет.

4. Кыргыз жана түрк тилинде мейкиндик жана мезгилдик факторлордон улам дене мүчөлөрүн атоодо бири-бирине дээрлик окшобогон жаңы лексикалык бирдиктер пайда болгон. Буга мисал кылып *темпоралдык, аскердик, техникалык, медициналык-анатомиялык, филологиялык, коомдук, географиялык, турмуш-тиричилик, курал-шайман, буюм, кийим-кечек, оюн, адамдын сапатын билдирген, туугандыкты, зоологиялык, биологиялык, каада-салтка, ырым-жырымга, адамдын кесиби сыяктуу* дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздү келтирүүгө болот.

5. Салыштырылып жаткан эки тилдеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдүн ортосундагы морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык жана фонетикалык окшоштуктар менен айырмачылыктар аныкталды.

Жыйынтыктап айтканда, «Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөр»деп аталган

диссертациялык ишибиз өз максатына жетип, алдыга коюлган милдеттерди аткардык деген ойдобуз.

Төрага проф. м.а. Б.Ж.Усмамбетов: - диссертанттын билдирүүсүн уктуңуздар, буга чейин аталган диссертациялык иш менен таанышып чыккансыздар. Эми иш боюнча суроо, жоопко өтсөк.

Филология илимдеринин доктору, проф. Сыдыков А.Н.

1-суроо: Иштин жаңылыгы эмнеде?

Жооп: Диссертация кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган сөздөр салыштырма планда алгач ирет иликтенип жаткандыктан, иштин жаңычылдыгы салыштыруунун негизинде эки тилдеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрү, алардын ортосундагы морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык жана фонетикалык жалпылыктар менен катар айырмачылыктар алгач ирет илимий айлампага киргизилди. Ошол эле маалда дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн сөз жасоо баскычтарынын бөлүнүп каралышы да диссертациялык иштин жаңылыгы болуп саналат.

Филология илимдеринин доктору, проф.м.а. Усмамбетов Б.Ж.

1-суроо: Буга чейин өнүмдүү уңгулар боюнча диссертациялык иштер корголгон, ошол изилдөөлөрдү карадыңызбы? Сиздин диссертациялык ишиңиз менен кандай айырмачылыктары, өзгөчөлүктөрү бар?

Жооп: Кыргыз жана түрк тилдери байыркы тилдердин бири. Алардын лексикалык курамы бай тилдердин катарына кирет. Лексикалык курамды түзүп турган сөздөрдүн катарын талдоого алынып жаткан дене мүчө аталыштарынан сөз жасоо уялары да кирет.

Сөз жасоо уяларын изилдөөдө демейде белгилүү бир топтогу сөздөрдүн өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү менен өз ара айырмачылыктарын аныктоого жана алардын сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүн ачып берүүгө багытталат да,

биздин максат дене мүчө аталышын билдирген сөздөрдүн сөз жасоо жөндөмдүүлүгүн уядагы ар бир баскыч боюнча аныктоо аркылуу андагы туунду сөздөрдүн жалпы курамын жана жасалыш өзгөчөлүктөрүн ачып, көрсөтүү деп табылат. Мында аталган тематикалык топко кирген сөздөрдүн сөз жасоо уяларынын сөз жасоо баскычтарындагы туунду сөздөрдүн талданышы ошол топтогу сөздөрдүн сөз жасоо мүмкүнчүлүгүн билүүгө алып келет.

Сөз жасоо уяларынын негизинде сөздөрдүн лексика-семантикалык тобун изилдөөгө алган Г.А.Исабекова мындай дейт: «...в современной лингвистике до сих пор нет общепризнанного определения ЛСГ, а в вопросах критерия ее выделения и дифференциации много спорного и неясного. Мы будем придерживаться точки зрения лингвистов, рассматривающих эту группу слов как объединение слов на основе лексического значения и принадлежности к одной части речи]».

2-суроо: Өнүмдүүлүк процесси боюнча сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү диссертациялык ишке кошуунун канчалык кажети бар?

Жооп: Сөз жасоо уяларында жайгашкан бирдиктер түрдүү сөз түркүмдөрүнө тиешелүү. Сөз жасоо каражаттарынын табиятынан улам белгилүү болгондой, мындай каражаттар жалганган соң сөз бир сөз түркүмүнөн экинчи сөз түркүмүнө өтө берет. Себеби сөздүн семантикасы эле эмес анын колдонулушу, сүйлөм ичинде аткарган милдети да өзгөрүүгө дуушар болот. Мисалы: *төш* бирдигин ала турган болсок аталган уяда төмөнкү туунду сөздөр жайгашкан: *төшө* – этиш (*буйрук ыңгай*); *төшөк* – зат атооч; *төштө* – этиш (*буйрук ыңгай*); *төштон* – этиш (*өздүк мамиле*); *төштөш* – этиш (*кош мамиле*); *төштүк* – зат атооч; *төшөктөш* – 1 зат атооч, 2 этиш (*кош мамиле*); *төшөл* – этиш (*өздүк мамиле*); *төшөө* – кыймыл атооч; *төшөт* – этиш (*аркылуу мамиле*); *төшөлгө* – зат атооч; *төшөнчү* – зат атооч; *төштөштүр* – этиш (*аркылуу мамиле*); *төштөшүү* – кыймыл атооч;

Ал эми түрк тилинде *çene* (*жаак*) бирдигин карап көрөлү. Аталган уяда төмөнкү туунду сөздөр орун алган: *çenebaz* – сын атооч; *çenek* – зат атооч;

çeneli – сын атооч; *çenesiz* – сын атооч; *çenet* – зат атооч; *çenebazlık* – зат атооч; *çenekli* – сын атооч; *çeneksiz* – сын атооч; *çenetli* – сын атооч; *çeneleşme* – кыймыл атооч.

Мында сөз жасоо уясынын улам кийинки баскычында баштапкы сөз бир канча ирет бир сөз түркүмүнөн экинчи сөз түркүмүнө өтүү процессине дуушар болот. Мисалы, *çene* – зат атооч, *çeneleş* – этиш, *çeneleşme* – кыймыл атооч; *çene* – зат атооч, *çenebaz* – сын атооч, *çenebazlık* – зат атооч.

3-суроо: Иштин негизги максаты эмнеде?

Жооп: Диссертациялык иштин негизги максаты – кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөрдү салыштырып изилдөө аркылуу эки тилдин ортосундагы окшоштук жана айырмачылыктарды аныктоо.

Филология илимдеринин кандидаты, доц.м.а. Уметалиева Т.У.

1-суроо: Түрк тилинде кайсы сөз жасоо жолдору кеңири колдонулат?

Жооп: Атоочтон атооч, атоочтон этиш; этиштен этиш, этиштен атооч.

2-суроо: Дериватология багыты жөнүндө түшүнүк берсениз?

Жооп: Сөз жасоо (дериватология) – тилдеги сөз жасоо мамилелерин изилдөөчү тил илиминин бир бөлүмү. Тилдин жүйөлүү бир сөздүк белгилери катары жаңы аттарды жаратуу илими болгондуктан, сөз жасоо ономаσιологиянын бир бөлүгү катары каралышы мүмкүн.

3-суроо: Туунду жана татаал сөздөрдүн ортосундагы морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык жана фонетикалык окшоштуктар жана айырмачылыктарын мисалдар менен айтып берсениз?

Жооп: Кыргыз жана түрк тилдеринде фонетикалык ажырым арбын кездешет. Тектеш тилдердин арасында мындай ажырымдардын болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Кыргыз жана түрк тилдеринин ортосундагы фонетикалык айырмачылыктардын пайда болушунун бир канча себептери бар: а)

биринчиден, түрдүү алфавиттердин колдонулушу. Тагыраак айтканда, кыргыз тилинде кирилл алфавитине негизделген кыргыз алфавити, ал эми түрк тилинде латын алфавитине негизделген түрк алфавити колдонулат;

б) экинчиден, бул тилдердин биринин түрк тилдеринин огуз тайпасына кириши, экинчисинин ушул тилдердин кыпчак тайпасына кириши;

в) үчүнчүдөн, башка тилдер менен болгон карым катыштары. Тил ал тилде сүйлөгөн элдин тагдыры менен ажырагыс бирдикте өнүгүп, өзгөрүп отурат.

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан морфологиялык жол аркылуу жасалган туунду сөздөр кайсы сөз түркүмүнө кирерине назар салсак, анализге алынган уялардын курамында бардык сөз түркүмү бар экенин байкайбыз. Мисалы: *арка (тубаса негиз) – арка-к – зат атооч, аркы-луу- сын атооч, арка-ла – этиш.*

Салыштырылып жаткан эки тилде дене мүчө аталыштарына курандылардын жалганышы аркылуу жаңы сөздөрдүн жасалышында куранды мүчөлөрдүн өз ара окшоштуктары арбын кездешет. Алар төмөнкүлөр:

1. -чы мүчөсү, мисалы, *башчы* – белгилүү бир топту, ишти башкарып, жетекчилик кылуучу, башкаруучу. *Башчысы Бакай дагы бар, Баатырлардын баары бар* («Манас»). *Салык жылкы фермасынын башчысы болуп иштөөчү.*

-çi мүчөсү түрк тилинде да *baş* сөзүнө жалгануу менен жаңы түшүнүктү туюндурган сөздөрдү жасайт: *başçı* 1. *İşçi başı*. 2. *Çiğ veya pişmiş koyun, kuzu, sığır başı satan kimse.*

2. -ка мүчөсү. Кыргыз жана түрк тилдеринде *баш* сөзүнө жалгануу менен бирдей маанилерди туюндурган жаңы сөз жасайт: *башка* 1. Бөлөк, өзгө. *Башка колхоздорго да киши жибердик* (Байтемиров). *Жыйналыштын акыры башка күнгө калды* (Убукеев). || Айырмасы бар, айырмалуу, өзгөчөлүгү бар. *Жумуру баш адамдын Башка-башка өнөрү* (Токтогул). 2. Бөтөнчө, өзгөчө,

айрыкча, артык. *Манастын уулу Семетей Адамдан башка жаралган («Манас»). Баатырдыгы башкача, Балбандыгы эң башка.*

Филология илимдеринин кандидаты, доц.м.а. Садыралиева Г.Э.

1-суроо: “Соматизм” деген эмне?

Жооп: Соматизмдер - адамдын денесинин структуралык элементтеринин (кол, бут, жүрөк, кан ж.б.) номинациялары. Сөздүн (атап айтканда, соматизмдин) фразеологиялык активдүүлүгүнүн астында анын фразеологиялык бирдиктин курамына кирүү жөндөмүн түшүнөбүз.

2-суроо: Дене мүчө аталыштары боюнча дагы кандай изилдөөлөр болгон?

Жооп: XX кылымдын 70-90-жылдары сөз жасоо уясы ар тараптан изилденип, түрдүү багыттагы илимий божомолдор айтылып, бир топ изилдөөлөр жарык көргөн. Алсак, сөз жасоо уясы жана этимологиялык уя түшүнүгү такталган [Виноградов 1966: 3-26]. Уянын деңгээли жана аспектилери, сөз жасоо уясы [Тихонов 1987], лексикалык уя [Гинзбург 1979; Янценецкая 1979; 1982; Ким 1987], грамматикалык уя [Гинзбург 1979; Соболева 1970; 1980] тууралуу эмгектер жарык көргөн. Сөз жасоо уясын изилдөөдө сөз жасоо уясынын типологиясын түзүү [Моисеев 1987; Шеляховская 1987], уянын түзүлүшү жана сөз жасоо парадигмасы [Земская 1978; 1982; Мурясов 1980] жана сөз жасоо тизмеги [Тихонов 1982; Ермакова 1982; Улуханов 1977; 1991] сыяктуу түшүнүктөр да такталган. Мындан сырткары, ар бир сөздүн түркүмү жана семантикалык тобу өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөргө ээ экенин түшүнгөндөн кийин ар башка сөз түркүмдөрүндөгү жана лексика-семантикалык топтогу сөздөрдүн сөз жасоо уясын изилдөө колго алына баштаган. Атап айтканда, зат атоочтор [Плужникова 1989; Собиров 1991; Яковенко 2005; Согатова 2007], сын атоочтор [Гинзбург 1984; 1986; Фургель 1988; Гильманова 1987], этиштер боюнча [Лукашанец 1981; Чиканцева 1984; Яковенко 1987; Ходунова 2010], сөз жасоо парадигмасы [Клобукова 1978; Юсупова 1980; Морозова 1980; Яррулина 1980; Пугачёв 1987; Сысоева 1987; Давыдова 1989; Зверев, Гураль

1991; Горьков 1991 ж.б.] жана сөз жасоо чынжырчасы [С.Тихонов 1984; Таджибаев 1987; Хамраев 1987 ж.б.] боюнча изилдөөлөр аткарылган.

Филология илимдеринин кандидаты, доц.м.а. Эстебесова П.С.

1-суроо: Диссертациялык иштеги “balık göz” сөзүн фразеологизм катары алдыңызбы же кош сөз катарыбы?

Жооп: “balık göz” сөзүнүн туура жазылышы “balıkgözü”. Татаал сөз болуп саналат. Бут кийимдердин боосунун кирген темирден же сөөктөн жасалган тегерек тешигине же курдун тешиктерине берилген сөз.

Төрага проф. м.а. Б.Ж.Усмамбетов: - Урматтуу бүгүнкү Режеп Акалындын талкуусуна катышып жаткан кафедра мүчөлөрү, анда эмесе, суроо жок болсо, талкууга өтсөк. Сөз ф.и.к., доцент А.Карымшаковага берилет.

Филология илимдеринин кандидаты, доцент А.Карымшакова:

Диссертанттын тандап алган темасы – чынында эле, актуалдуу темалардан. Анткени салыштырылып жаткан тилдер түбү бир тектеш тилдер болгондуктан, анын үстүнө дене мүчө аталыштары тээ байыркы лексика болгондуктан, бул тилдерде көптөгөн жалпылыктар бар экени талашсыз. Бирок кыргыз тили Н.А.Баскаковдун классификациясы боюнча түрк тилдеринин кыргыз-кыпчак аталышындагы тобуна кирсе, түркиялык түрк тил огуз группасындагы тилдерге кирет. Анын үстүнө бул эки тилдин бири-биринин территориялык жактан алыстыгы да аталган тилдерде тилдик айырмачылыктардан болушуна негиз берген.

Диссертант Режептин бул илимий ишти аткаруудагы негизги милдети тектеш тилдердеги аталган темага тиешелүү жалпылыктарды аныктоо менен катар, кандай айырмачылыктар бар экендигин илимий негизде аныктап чыгуу милдети болгон. Ал кыргыз жана түрк тилдериндеги мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөрдөгү жалпылыктарды жана өзгөчөлүктөрдү ачып берүү максатында алгач сөз жасоонун үч баскычы аркылуу, тактап айтканда, дене мүчө аталыштарын билдирген уңгуга бир

куранды мүчөнүн, андан кийин эки куранды мүчөнүн, акырында үч куранды мүчөнүн жалганышы менен эки тилде кандай сөздөр, кандай жолдор аркылуу жасаларын топтолгон факты-материалдардын негизинде ачып бергенге аракет кылган. Ал аракеттери жакшы натыйжаларды бергендигин иштен көрүүгө болот. Ошондой эле бул эмгекте салыштырылып жаткан тилдерде дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган татаал сөздөр да тиешелүү фактылардын негизинде жалпылыктары менен бирге, айырмачылыктардын себеби эмнеде экендиги тууралуу ой жүгүртүүлөр берилет.

Ушундай илимий анализдерди өз деңгээлинде аткаруу үчүн изилдөөчү Р.Акалын сөздүктөрдүн түрлөрүн казып, тиешелүү факты-материалдарды топтой билген. Автордун ал аракеттери (канча жана кайсы сөздүктөрдөн материал топтогону ал маалыматтарды кантип эмгекте жайгаштыргандыгы) иште даан көрүнүп турат.

Диссертациялык иш үч ырааттуу главадан турат. 1-главада традицияга айлангандай изилдөөнүн теориялык негиздери жана тарыхы каралган. Тактап айтканда, анда дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн тил илиминде изилденишинен тартып, дене мүчө аталыштарынан жасалган сөз жасоо уяларынын үч баскычы өз-өзүнчө сыпталып берилген. 2-главада диссертациялык кеңештин талабына ылайык аталган теманы изилдөөнүн методологиялык базасы жана методдору тууралуу алгылыктуу маалыматтар берилет. Бул глава көлөм жагынан да кыска болбой, жакшы иштелген. Иштин 3-главасы эки тилдеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык, фонетикалык жол менен жасалыш өзгөчөлүктөрү анализге алынган.

Эмгек жатк, түшүнүктүү тил менен, негизинен катасыз аткарылган. Темага тиешелүү факты-материал арбын топтолгон. Өзгөчө кыргыз тилине тиешелүү маалыматтар өтө көп. Ар бир главадан соң, талапка ылайык болгон жыйынтыктар берилген. Иштин аягында жалпы корутунду да берилген.

Ар бр илимий эмгектегидей эле бул иште да айрым мүчүлүштөр кезигет.

1. Түркчө мисалдарды дагы арбытуу керек.

2. Айрым фамилиядан соң илик жөндөмөнүн мүчөсү орфографиянын эрежеси боюнча каткалан т менен берилбестен, жумшак д менен жызылуусу керек. Бирок иште т менен берилип калган. Караңыз: 26-б. Г.Садвакасовдун, 27-б. Х.Ч.Бакаевтин, А.Нажиматовдун, 28-б.М.А.Терентьевтин ж.б.

3.32-б., 35-б. бирок, ошентсе да деген байламталардан кийин үтүр келбейт. Алардан кийин киринди сөз берилсе гана, үтүрдүн зарылчылыгы болуп калат. Бирок бул белгиленген мүчүлүштүктөр иштин негизги маани-маңызын ылдый түшүрө албайт. Анын үстүнө аларды кыска аралыкта эле түзөтүп коюуга болот.

Жыйынтыктап айтканда, **Режеп Акалындын** “Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөр” аталышындагы кандидаттык диссертациясын бүткөн иш катары баалап, коргоого сунуштоого болот.

Төрага проф.м.а. Б.Ж.Усмамбетов: Сөз доц.м.а. Т.Уметалиевага берилет:

Филология илимдеринин кандидаты, доц.м.а. Т.У.Уметалиева:

Бүгүнкү күндө тил илиминде тектештирме планда илимий изилдөө жүргүзүү, кыргыз тил илиминде, түркологияда тилчи-окумуштуулардын көңүл борборунда болуп келүүдө. Диссертациялык иште кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөр, салыштырма планда алгач иликтөөгө алынган.

Иштин темасы актуалдуу, тектештирме грамматикага чоң салымын кошо турган темалардын бирине арналган. Иштин түзүлүшү алдыга коюлган максат-милдеттерге ылайык үч баптан, киришүү жана корутунду бөлүмдөрүнөн, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

Киришүү бөлүмүндө теманын актуалдуулугу, максат, милдеттери, практикалык жана теориялык жактан баалуулугу, методологиялык негизи, жаңылыгы, коргоого коюлган жоболору, апробация жана диссертациянын түзүлүшү боюнча кыскача маалыматтар камтылган.

I бап «Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштары менен алардан жасалган сөздөрдү изилдөөнүн теориялык негиздери жана тарыхы» деп аталып, анда жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилденишине сереп салып, белгилүү түрколог окумуштуулардын эмгектерин белгилеп көрсөтүү менен, аларда козголгон маселелерге, проблеманын маңызын, өзөгүн көрө билген урунттуу ойлорго өзгөчө көңүл бурат. Ушуну менен бирге эле эки тилдеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөз жасоо уяларынын үч баскычын бөлүп көрсөтөт [91-113-б.].

II бап «Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган сөздөрдү изилдөөнүн методологиялык базасы, материалдары жана методдору» деп аталып, бул бапта салыштырылып жаткан эки тилдеги баш, кол, бет, тил, бел, көз, бут, жүрөк сөздөрү эң өнүмдүү сөздөр экенин баса белгилейт [131-133-б.]. Изилденип жаткан 23 сөз жасоо уясынын ичинен бир баскычтан турган уя кездешпей тургандыгын, басымдуу көпчүлүгү түзүлүшүнө карай эки жана үч баскычтуу уялар түрүндө болорун өз изилдөөсүндө көрсөтөт.

III бап «Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн өзгөчөлүктөрү» деп аталып, бир нече параграфка бөлүнгөн. Дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн өзгөчөлүктөрү, морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык жол менен жасалыштарын факты-материалдар менен анализдеп берет. Ошондой эле эки тилдеги сөздөрдүн фонетикалык окшоштук жана айырмачылыгы да берилет [161-165-б.].

Диссертациянын текстинде бул жана ушул өңдүү алгылыктуу жактары көп. Ошентсе да, иште орун алган айрым мүчүлүштүктөрдү белгилей кетүү абзел. Алар төмөнкүлөр:

1. Диссертанттын ишинде айрым бир стилдик жактан кеткен каталар бар.
2. Орфографиялык каталар да кездешет.

Жогорудагы кемчиликтер диссертациянын жалпы мазмунуна кедергисин тийгизе албайт.

Жыйынтыктап айтканда, Акалын Режептин 10.02.20-тектештирметарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган «Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөр» аттуу диссертациялык иши жалпы мазмуну боюнча, негизинен, УАКтын кандидаттык диссертацияларга коюлуучу талаптарына жооп берет. Ошондуктан жогоруда айтылган пикирлерди эске алуу менен аны диссертациялык кеңештин кароосуна сунуш кылууга болот.

Төрага проф. м.а. Б.Ж.Усмамбетов: Сөз доц.м.а. Г.Э.Садыралиевага берилет.

Филология илимдеринин кандидаты, доц.м.а. Г.Э.Садыралиева:

Дене мүчө аталыштары тил тарыхынын алгачкы доорлоруна туура келет. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын көпчүлүгүнүн фонетикалык структурасы, семантикасы жана сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүнүн окшош болушу мындай сөздөрдүн байыркы доордо эле жаралгандыгынан кабар берет. Ошондуктан кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарына арналган бул диссертация азыркы кыргыз тили жана түрк тили үчүн актуалдуу болуп саналат.

Диссертациялык иште кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөрдү салыштырып изилдөө аркылуу эки тилдин ортосундагы окшоштук жана айырмачылыктарын аныктоо максат кылынып алынып, кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдүн изилдениш тарыхы, кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөргө байланыштуу түшүнүктөр, кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөргө тиешелүү факты материалдар топтолуп, кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уяларын курам жактан иликтөө, алардын

сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүнө жараша баскычтар, салыштырылып жаткан эки тилдеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдүн ортосундагы морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык жана фонетикалык окшоштуктар менен айырмачылыктар талдоого алынган.

Диссертация кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган сөздөр салыштырма планда алгач ирет иликтенип жаткандыктан, иштин жаңычылдыгы салыштыруунун негизинде эки тилдеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрү, алардын ортосундагы морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык жана фонетикалык жалпылыктар менен катар айырмачылыктар алгач ирет изилденип жатат.

Дене мүчө аталыштары тектеш тилдердин сөздүк курамындагы байыркы катмарды түзүп, баба тилдин дооруна барып такалгандыктан, мындай аталыштар кыргыз жана түрк тилинде да сөз жасоочу негизги булак болуп саналарын аныктаган.

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уяларын курам жактан иликтенип, алардын сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрү баскычтарга бөлүштүрүү аркылуу териштирилген.

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдүн ортосундагы морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык жана фонетикалык окшоштуктар менен айырмачылыктар аныкталган.

Жыйынтыктап айтканда, Акалын Режептин 10.02.20 – тектештирмелер тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөр» аттуу диссертациялык иши коюлган максатына жеткен. Кыргыз тили менен түрк тилин салыштырууда баалуу таяныч материал боло алат. Иш мыкты илимий стилде жана кыргыз тилинин грамматикалык мыйзамдары сакталып жакшы деңгээлде жазылган. Коргоого сунуштайм.

Төрага проф. м.а. Б.Ж.Усмамбетов: Сөз доц.м.а. Ж.А.Артыковага берилет.

Филология илимдеринин кандидаты, доц.м.а. Ж.А.Артыкова:

Байыркы уңгулар, окшош грамматикалык формалар – албетте, тектеш тилдерди бири-бирине жакындатуучу негизги объект болуп саналат. Бул диссертациялык иште: дене мүчө аталыштары сөздүк курамдын көөнө катмарын түзгөндүктөн жана да бул сөздөр сөз жасоонун маанилүү булагы катары кызмат кылгандыктан, кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөрдү салыштырма планда изилдөө иши жүргүзүлгөн. Бул түркология илиминде актуалдуу маселелердин бири болуп саналат. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдүн изилдениш тарыхына токтолуу менен туунду жана татаал сөздөрдүн ортосундагы морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык жана фонетикалык окшоштуктар менен айырмачылыктарды аныктоо үчүн бир топ мисалдар аркылуу талданган.

Иштин биринчи бапында кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштары көп сандагы туунду сөздөрдүн жасалышына негиз болуп, тилде узак тарыхый жолду басып өтүү менен лексикалык кордун өнүгүшүнө, сөздүн түз жана өтмө мааниде колонушуна, башкача айтканда сөздөр бейтарап мааниден тышкары экспрессивдүү мааниде да берилишине чоң таасир тийгизээрин далилдеген.

Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уялары 3 баскыч менен бөлүп изилдеген. Жалпы тил илиминде сөз жасоо уяларына байланыштуу бир топ илимий изилдөөлөр жүргүзүлсө да, алардын структура-семантикалык жактан толук изилденип бүтө элек, атайын изилдөөгө алына турган актуалдуу проблемалар арбын. Сөз жасоо маселесине тиешелүү атайын илимий-изилдөө иши колго алынып, сөз жасоо, сөз жасоо мааниси, негиз, туундулук катыш, куранды мүчө, сөз жасоо уясы сыяктуу бир топ проблемаларды акыркы жылдары жарык көргөн жалпы тил илиминдеги,

түркологиядагы изилдөөлөрдүн концепияларына таянып, диссертант жаңы өңүттөн изилдеп чыгууга бел байлаган. Ошондой эле кыргыз тилинде тандалып алынган дене мүчө аталышын билдирүүчү 23 сөздөн сөз жасоо уясынын 1-баскычында жалпы 162, 2-баскычында 180, ал эми 3-баскычында 94 туунду сөз жасалса, ал эми түрк тилинде 126 сөз 1-баскычта, 151 сөз 2-баскычта, 117 сөз 3-баскычта жайгашкандыгын таблицалар жана келтирилген мисалдар менен көрсөтө алган. Кыргыз жана түрк тилиндеги талдоого алынган дене мүчө аталыштарын билдирүүчү сөздөрдүн туунду сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүн эки тилдеги азыркы абалын чагылдырган.

Экинчи бапта ар бир сөз жасоо уясынын курамында камтылган компоненттер иралды структуралык, салыштырма, сыпаттама ыкмалдар аркылуу талдоого алынган. Сөз жасоонун тибин аныктоодо, салыштырылып жаткан туунду сөздөрдүн түзүүчүсү сөз түркүмдүк белгиси боюнча бирдей болушуна, экинчиден, салыштырылып жаткан туунду сөздөрдүн сөз жасоо маанилери бирдей болушу; үчүнчүдөн, салыштырылып жаткан туунду сөздөрдүн бирдей куранды мүчө менен жасалышы зарыл. Ал эми татаал сөздөр болсо бирдей каражаттар аркылуу түзүлүшү шарт деген принциптин негизинде изилдөө жүргүзүлгөн.

Иштин жүрүшүндө сөз жасоо уяларынын негизи катары алынган дене мүчө аталыштарынын ичинен кыргыз жана түрк тилинде эң өнүмдүү деп баш, кол, бел, тил, бет, көз, бут, ооз, тиш, моюн, ич, карын, боор, кулак, таман, жүрөк сөздөрү эсептелинген. Алар эң өнүмдүү сөз жасоо уяларын түзөөрүн жана сөз жасоо баскычтарында жасалган көптөгөн туунду сөздөрдү ичине камтыганын далилдеген.

Үчүнчү бапта дене мүчө аталыштарынын уясын уюштурган туунду жана татаал сөздөр морфологиялык, синтаксистик жана лексика-семантикалык жолдор аркылуу жасалаарын мисалдар менен көрсөткөн.

Жогоруда аталган жагдайлар бул иштин актуалдуулугун жана илимий-теориялык жаңылыгын аныктайт.

Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, пайдаланган адабияттардын тизмесинен турат. Ишти аткарууда диссертант бай факты-материалдар, илимий-теориялык адабияттар, көз караштар, концепциялар аркылуу кеңири талдоого алуу менен кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөргө изилдөө жүргүзгөн.

Ошондой эле диссертацияда айрым бир техникалык мүчүлүштүктөр жолугат, бирок ал диссертациянын жалпы мазмунуна, анда көтөрүлгөн илимий-теориялык маселелерге көлөкөсүн түшүрө албайт. Акылын Режептин «Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөр» деген темада жазган диссертациясы КР ЖАКтын кандидаттык диссертацияларга коюлуучу талаптарына толук жооп берет.

Төрага проф. м.а. Б.Ж.Усмамбетов: Сөз доц.м.а. П.С.Эстебесовага берилет.

Филология илимдеринин кандидаты, доц.м.а. П.С.Эстебесова:

Издөнүүчү Режеп Акалындын «Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөр» аттуу илимий иши, тандап алган темасы – түркологиядагы, анын ичинен кыргыз жана түрк тил илиминдеги актуалдуу маселелердин бири. Себеби салыштырма, тарыхый-тектештирме планда кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдү иликтөө иши эки тилдин ортосундагы жалпылык жана айырмачылыктарын аныктап, тактоого мүмкүнчүлүк берет. Мына ушул жагдайдын өзү эле иш ары актуалдуу, ары алгылыктуу экендигин билдирет.

Илимий иш киришүүдөн, үч баптан, жалпы корутунду жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

Иштин биринчи бабы «*Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштары менен алардан жасалган сөздөрдү изилдөөнүн теориялык негиздери жана тарыхы*» деп аталат. Бул бөлүмдө эки тилдеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдүн изилдениш тарыхына сереп салынып А.Н.Тихонов, Е.А.Земская, Л.К.Жаналина, А.Ю.Самохин, С.Собиров, И.А.Пугачев, Р.С.Манучарян, С.А.Турбекова, А.М.Зализняк, А.Г.Гулямов, Г.Садвакасов, А.А.Юлдашев, П.М.Мелиоранский, И.А.Батманов, Б.Орузбаева, И.Абдувалиев, Т.Садыков, Т.Бангуоглу, Ж.Дени ж.б. окумуштуулардын сөз жасоо маселеси боюнча теориялык ойлору, изилдөөлөрү тууралуу сөз болот. Андан соң кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөз жасоо уялары үч баскычка бөлүнүп каралып, эки тилде тең сөз жасоо уяларынын 1-жана 2-баскычтарына салыштырмалуу 3-баскычында жасалган сөздөр сан жагынан аздык кылары далилденет.

Иштин экинчи («*Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган сөздөрдү изилдөөнүн методологиялык базасы, материалдары жана методдору*») бабында кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдү изилдөөдө сыпаттама, байкоо, талдоо, эксперимент, топтоштуруу, моделдөө, санак жүргүзүү, анализ, синтез ж.б. методдору колдонулуп, изилдөөнүн материалдары катары эки тилдеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөр түшүндүрмө, котормо, орфографиялык, этимологиялык, фразеологиялык жана энциклопедиялык сөздүктөрдөн жыйналгандыгы көрсөтүлөт. Ошондой эле *тубаса негиз, туунду негиз, түзүүчү негиз, туундулук катыш, сөз жасоо уясы, сөз жасоо уяларынын түзүлүш типтери, толук уя* ж.б. түшүнүктөрүнө аныктамалар, окумуштуулардын ой-пикирлери берилип, *арка, бел, моюн, мурун, боор, баш, көз* ж.б. дене мүчө аталыштарынын 1-2- жана 3-баскычтарында жасалган сөздөр талдоого алынат.

Ал эми иштин үчүнчү бабында («Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн өзгөчөлүктөрү») кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын морфологиялык, синтаксистик жана лексика-семантикалык жолдор аркылуу *зат атооч*, *ат атооч*, *сын атооч*, *тактооч*, *этиш* сөздөр жасала тургандыгы белгиленет жана ал сөздөр анализге алынып, алардын сандык катышын диаграмма менен тастыктап көрсөтөт. Эки тилдеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн фонетикалык жактан окшоштук жана айырмачылыктарынын себеп-өбөлгөлөрүн аныктап берет.

Жыйынтыктап айтканда, изденүүчү бул илимий ишин жазууда бир топ эмгек жумшаган. Көп факты материал чогулткан, иликтөөсүн далилдүү, орундуу жүргүзүүгө аракеттенген. Иштеги статистикалык көрсөткүчтөр, сандык катыштардын тастыкталып берилиши иштин артыкчылыгы катары каралат.

Бирок аткарылган ар бир иште мүчүлүштүктөр болбой койбойт. Илимий иште төмөнкүдөй эске алуучу маселелер кезигет:

1) Иштин 3-бөлүмүнүн 3-параграфында түрк тилиндеги кээ бир сөздөрдүн котормолору кыргыз тилинде, кээ бир сөздөр орус тилинде берилген. Маселен: *Türk dili* (турецкий язык), *küçük dil* (язычок), *ölü dil* (мертвый язык), *yazı dili* (письменный язык) (147-б.) ж.б. Бул сөздөрдүн түшүндүрмөлөрүн кыргыз тилинде берсеңиз туура болмок;

2) Илимий иштин 3-бөлүмүндө дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн кыргыз тилиндеги түшүндүрмөлөрү сүйлөмдөр менен бышыкталып берилет, ал эми түрк тилинде түшүндүрмөлөрү гана берилип, масалдар берилген эмес. Мисалдарды дагы кошуп койсоңуз иштин артыкчылыгы дагы артмак (136, 137-бб.);

3) Иште орфографиялык, техникалык каталар кездешет (78, 79, 80, 81, 85, 87, 95, 101-бб.);

Мындай мүчүлүштүктөр илимий иштин жалпы деңгээлине доо кетирбейт, буларды оңдоп коюу кыйынчылык деле жаратпайт.

Негизенен диссертациялык иш коюлуучу талапка жооп берет, коргоого сунуш кылууга болот.

Төрага проф. м.а. Б.Ж.Усмамбетов: доц. М.К.Алишовага берилет.

Филология илимдеринин кандидаты, доц. М.К.Алишова:

Соңку мезгилдерге чейин кыргыз жана түрк тилдерин салыштырып иликтөөгө аздыр-көптүр көңүл бурулуп, бул багыттагы иштер, негизинен фонетиканын, грамматиканын (морфологиянын, синтаксистин), стилистиканын проблемаларына багыталгандыгы баарыбызга белгилүү. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарын билдирген дене мүчө аталыштары туунду жана татаал сөздөрдү жасоого активдүү катышат. Алардын көп маанилүү болушу, сөз жасоо мүмкүнчүлүгүнүн күчтүүлүгү олуттуу көңүл бурула турган маселе. Тектеш эки эл абстрактуу түшүнүктөрдү конкреттештирүү үчүн дене мүчө аталыштарынан жаңы туунду жана татаал сөздөрдү дайыма жаратып келишкен. Бул багытта

Акалын Режептин аткарган кандидаттык диссертациясы теориялык жана практикалык баалуу булак болору анык.

Салыштырууга алынган кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын окшоштуктары, дене мүчө аталыштары сөздүк курамдын көөнө катмарын түзгөндүктөн, алар сөз жасоонун маанилүү булагы катары кызмат кылары анык. Мындай сөздөрдү салыштырып изилдөө эки тилдин ортосундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды аныктоого өбөлгө түзөт. Демек, бул жагынан кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөрдү салыштырма планда изилдөө түркология үчүн актуалдуу маселелерден экени талашсыз.

Диссертациялык иштин темасы К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик

университетинин Кыргыз филологиясы факультетинин кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын илимий изилдөө багытына туура келүү менен ушул кафедрада аткарылган.

Диссертация кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган сөздөр салыштырма планда алгач ирет иликтенип жаткандыктан, иштин жаңычылыгы салыштыруунун негизинде эки тилдеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрү, алардын ортосундагы морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык жана фонетикалык жалпылыктар менен катар айырмачылыктар алгач ирет илимий айлампага киргизилди. Ошол эле маалда дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн сөз жасоо баскычтарынын бөлүнүп каралышы да диссертациялык иштин жаңылыгы болуп саналат. Коргоого коюлуучу жоболордун жалпы саны (5) менен чыгарылган натыйжалардын саны дал келет.

Диссертация киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

Иштин *киришүү* бөлүгү бул бөлүмгө коюлуучу талаптарды толук камтып, так, ырааттуу, түшүнүктүү иштелген.

Биринчи бапта кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдүн изилдениш тарыхына серей салынып, эки тилдеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөр маселесине кайсы тилчилер кайрылган, кандай аспектилерде изилдешкен, аталган маселе тууралуу кандай түшүнүктөр жана бирдиктер такталган, бул тууралуу кандай фундаменталдуу эмгектер жарык көргөн деген суроолор иликтенет. Кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо уяларына жана баскычтарына кецири талдоо жүргүзүлүп, дене мүчө аталыштары сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүнө карай үч баскычка бөлүнүп каралат.

Экинчи бапта кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдү изилдөө материалдары жана методдору тууралуу кецири маалымат берилет.

Үчүнчү бапта кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык, фонетикалык жана тарыхый окшоштуктары жана айырмачылыктары тууралуу сөз болот. Дене мүчө аталыштардын уясындагы морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык жолдор аркылуу жасалган сөздөрдү анализге алууда 1-баскычта түрк тилинде 423, кыргыз тилинде 470 сөз жасалган.

Булардын сандык катышын диаграмма аркылуу берилиши иштин таасирин күчөтүп, артыкчылыгын айгинелейт.

Кыргыз жана түрк тилдеринде дене мүчө аталыштардын негизинде жасалган сөздөр тилдик иерархиянын негизинде фонетикадан баштап семантикага чейин камтуу б.а. морфологиялык, синтаксистик жана лексика-семантикалык жолдор аркылуу изилденип толук бүткөн эмгек. Алар түрдүү сөз түркүмдөрүнүн кызматын аткарат.

Корутундуда иштин илимий натыйжалары чыгарылган. Кыргыз жана түрк тилдери тектеш тилдер экенине карабастан, алардын ортосунда бир топ окшоштуктар менен катар айырмачылыктар дагы кездешпей койбойт. Ал окшоштуктар менен айырмачылыктар илимий эмгектин үчүнчү бөлүгүндө мисалдар менен ынанымдуу тастыкталган.

Менин оюмча, диссертациянын экинчи, үчүнчү, баптарында илимий-теориялык жана практикалык мааниге ээ болгон орчундуу маселелер чечилген.

Ошонун менен бирге айрым бир кемчиликтер байкалат. Масел ей:

1. УАК жобосуна ылайык киришүү, 1-бап, 2-бап, 3-баптар, жалпы корутунду, пайдаланылган адабияттар чоң тамгалар менен жазылат. Иштин ичинде чоң, тамгалар менен жазылган мазмунунда унутулган.

2. Диссертациянын текстиндеги айрым техникалык мүчүлүштүктөр, кыргызча мисалдардын берилишиндеги кээ бир так эместиктер учурайт.

Мисалы: *сөздүк кору* (96.) туурасы *балким сөздүктөрү, пандап сойгула бүп, жеди, чөптүн, жамбап, ыргайт, айланбейт, намак* (162- 1636).

Сунуш катары:

Автор өзүнүн алдына коюлган максатына жете алган деп эсептөөгө

болот. Бирок, илимий иш келечекте кайсы багытта уланышына басым жасалган эмес, когнитивдик лингвистикагабы же лингвомаданият таануугабы...

Иштин жалпы көлөмү 197 беттен турат, бир аз кыскартса деп сунуштаар элем, себеби жобого ылайык кандидаттык иш үчүн 150-160 беттер жарайт.

Жогоруда айтылган мүчүлүштүктөр иштин аброюн түшүрбөйт, тескерисинче эмгектин сапатын жакшыртууга кемектошот.

Акалын Режептин диссертациялык эмгеги Кыргыз Республикасынын Улуттук Аттестациялык Комиссиясынын түрк тилдери (10.02.06) адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты деген окумуштуу даражаны изденип алуу үчүн диссертацияга коюлуучу талаптарга толук жооп бере турган эмгек деп эсептөө менен бирге.

Жогоруда айтылган пикирлерди эске алып, диссертациялык ишти коргоого сунуш кылам.

Отурумдун төрагасы ф.и.д., проф. м.а. Б.Ж.Усмамбетов: - Эгерде башка сын пикирлер жок болсо, анда диссертация боюнча токтом кабы алууга сунуш кылам. Изилдөөчү Режеп Акалын 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча сунушталган “Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөр” аттуу темадагы диссертациясынын талкуусунда бир эле сунуш келип түштү. Макул – 10, каршы – жок, калыс – жок.

Кафедранын отурумунун КОРУТУНДУСУ:

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыгында төмөнкүдөй корутунду ой-пикирлерди айтууга болот:

1. **Изилдөөнүн темасы:** Илимий иш К.Карасаев атындагы БМУнун кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын тематикалык планына туура келет.

2. **Теманын актуалдуулугун** шарттаган факторлорго тектеш тилдерди тектештирме типологиялык өңүттөн изилдөө азыркы тил илиминдеги өзөк маселелерден экени талашсыз. Түркия менен Кыргызстандын ортосундагы ар тараптуу кызматташтык илим жаатында да бир катар мүмкүнчүлүктөрдүн жаралуусуна жана салыштырма пландагы илимий иштердин аткарылышына жол ачууда. Диссертациялык иш кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынан жасалган туунду жана татаал сөздөрдү салыштырма планда иликтөө аркылуу жогоруда белгиленген илимий изилдөөлөрдүн катарын толуктамакчы.

Кыргыз жана түрк тилинин сөздүк курамында дене мүчө аталыштарынын ээлеген орду өзгөчө. Себеби дене мүчө аталыштарына тиешелүү, сөздөр тил жаралган алгачкы көөнө доорлорго барып такалары анык. Адам баласы оболу өзүн, андан соң айлана-чөйрөдөгү көзгө көрүнгөн жана сезип туюлган нерселерди атоо менен аларды таанып билет. Бул жагынан дене мүчө аталыштары да абалтан жаралган сөздөргө жатат. Салыштырууга алынган кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын окшоштуктары – мунун ачык далили. Дене мүчө аталыштары сөздүк курамдын көөнө катмарын түзгөндүктөн, алар сөз жасоонун маанилүү булагы катары кызмат кылары анык. Мындай сөздөрдү салыштырып изилдөө эки тилдин ортосундагы окшоштуктарды жана айырмачылыктарды аныктоого өбөлгө түзөт. Демек, бул жагынан кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөрдү салыштырма планда изилдөө түркология үчүн актуалдуу маселелерден экени талашсыз.

3. **Автордун диссертациялык илим-изилдөөнүн жыйынтыгына айкын катышуусу.** Изилдөөнүн натыйжалары, бүтүмдөрү лингвэтика, салыштырма типология, лексикология, стилистика боюнча изилдөөчүлөр үчүн керек болот.

4. **Диссертациялык иштин жаңылыктары:**

Диссертация кыргыз жана түрк тилиндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган сөздөр салыштырма планда алгач ирет иликтенип жаткандыктан, иштин жаңычылдыгы салыштыруунун негизинде эки тилдеги дене мүчө аталыштарынын сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрү, алардын ортосундагы морфологиялык, синтаксистик, лексика-семантикалык жана фонетикалык жалпылыктар менен катар айырмачылыктар алгач ирет илимий айлампага киргизилди. Ошол эле маалда дене мүчө аталыштарынан жасалган сөздөрдүн сөз жасоо баскычтарынын бөлүнүп каралышы да диссертациялык иштин жаңылыгы болуп саналат.

5. **Диссертациянын мазмунунун коргоого сунушталган адистикке ылайык келиши.** Режеп Акалындын “Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөр” аттуу 10.02.20 - тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясы кеңештин адистигине ылайык келет.

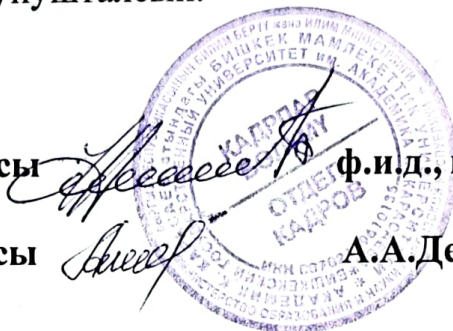
К.Карасаев атындагы БМУнун кыргыз жана түрк тилдеринин теориясы кафедрасынын аспиранты Режеп Акалындын 10.02.20 - тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча сунушталган “Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөр” аттуу темадагы диссертациялык иши кафедранын кеңейтилген отуруму төмөнкүдөй

ТОКТОМ кылат:

1. Режеп Акалындын “Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөр” аттуу 10.02.20 - тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган изилдөөсү диссертант тарабынан толук аткарылып бүткөн иш деп эсептелисин.

2. Режеп Акалындын “Кыргыз жана түрк тилдериндеги дене мүчө аталыштарынын уясында жасалган туунду жана татаал сөздөр” аттуу 10.02.20 - тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясы айтылган сын-пикирлерди эске алуу менен коргоого сунушталсын.

Отурумдун төрагасы

ф.и.д., проф.м.а. Б.Ж.Усмамбетов

Отурумдун катчысы

А.А.Денсоолукова

КОЛУН ТАСТЫКТАЙМЫН
ПОДПИСЬ ЗАВЕРЯЮ
КАДРЛАР БӨЛҮМҮНҮН БАШЧЫСЫ
ЗАВЕДУЮЩИЙ ОТДЕЛА КАДРОВ

« _____ » 20 ____ ж.